

MAREK SKURSKI

UNIwersytet Gdański

marek.skurski@gmail.com

Intelektualista wobec modernizacji. Fukuzawa Yukichi i Japonia okresu Meiji (1868-1912)

Artykuł koncentruje się na problemie sposobu rozumienia modernizacji w Japonii okresu Meiji, omawiając przypadek Fukuzawy Yukichiego, prominentnego intelektualisty tej epoki. Jako znany działacz społeczny i pionier wyższej edukacji aktywnie uczestniczył on w debacie publicznej dotyczącej ówczesnych przemian obyczajowych. Na tle innych myślicieli i publicystów wyróżniał się jednak brakiem uwikłania w politykę, niezależnością oraz sceptycyzmem wobec odgórnie wprowadzanych reform. Proponował alternatywne ujęcie modernizacji, rozumianej nie jako postęp wiedzy naukowo-technicznej połączony z wdrażaniem wzorców zachodnich w zakresie ustroju państwa, lecz jako oddolny wysiłek oświatowy na rzecz przemiany świadomości społecznej. Krytykował patriotyzm w stylu *sonnō jōi* oraz idealizację rodzimej kultury, wskazując, iż to zmiana elementów kultury jest kluczem do zmiany państwa i społeczeństwa.

Słowa kluczowe

Fukuzawa Yukichi, Japonia, okres Meiji, modernizacja, historia intelektualna

W Japonii, w burzliwym XIX wieku, powszechne było przekonanie, że to władze państwa odpowiadają za losy kraju i to do nich należy wysiłek na rzecz wzmocnienia, unowocześnienia i wyniesienia go na równą pozycję względem zachodnich mocarstw. W końcowych dekadach okresu Edo (1603-1868) administracja szogunska *bakufu*, została zmuszona do zawarcia stosunków handlowych ze Stanami Zjednoczonymi, Wielką Brytanią, Francją i Rosją, ale próbowała wykorzystać tę sytuację do pozyskania z zewnątrz nowej technologii, za pomocą której mogłaby unowocześnić Japonię, bez zmiany stosunków społecznych, w ramach dotychczasowego systemu quasi-feudalnego. Po odnowie w okresie Meiji, która nastąpiła w 1868 r., państwo – tym razem pod auspicjami cesarza – kontynuowało te starania, stopniowo likwidując elementy feudalne i rozgraniczenia stanowe. W tworzenie nowego ładu zaangażowała się wielka rzesza intelektualistów i działaczy, czy to we współpracy z organami rządu, czy to angażując się politycznie. Na tym tle wyróżniał się Fukuzawa Yukichi (1835-1901), nie tylko starający się trzymać z dala od polityki, ale też uważający, że modernizacja Japonii może dokonać się wyłącznie drogą nieprzymuszenia realizowanej oświaty.

Fukuzawa Yukichi urodził się w 1835 r. w domenie feudalnej Nakatsu (północna część wyspy Kiusiu), w rodzinie niskiej rangi samurajów należących do klanu Okudaira¹. Dzięki dużej determinacji oraz szczęściu zdołał uzyskać wyjątkowo dobre, jak na ówczesne warunki, wykształcenie w zakresie *rangaku*, czyli nauk zachodnich, oraz znajomości języka niderlandzkiego. W Japonii pod panowaniem szogunów z dynastii Tokugawów, funkcjonował bezwzględny zakaz opuszczania kraju dla osób nieposiadających specjalnego zezwolenia. Jedynymi cudzoziemcami, z jakimi utrzymywano bezpośrednie kontakty, byli, poza Chińczykami, holenderscy kupcy, w bardzo ograniczonym zakresie dopuszczani do portu w Nagasaki. To w tym języku docierały do Japonii zachodnie traktaty naukowe poświęcone medycynie, fizyce, chemii i różnym nowym wynalazkom, takim jak mikroskop czy maszyna elektrostatyczna. Znajomość niderlandzkiego zapewniła Fukuzawie dostęp do tych szerokich zasobów wiedzy.

Za sprawą wysokich kompetencji, w 1860 r., Fukuzawa mógł wziąć udział w pierwszej japońskiej misji dyplomatycznej do Stanów Zjednoczonych. Po powrocie do kraju, został zatrudniony jako oficjalny tłumacz na dworze szoguna, dzięki czemu zyskał szerszy dostęp do literatury zagranicznej oraz mógł rozpocząć naukę języka angielskiego². W 1858 r. założył w Edo placówkę edukacyjną, wyspecjalizowaną w *rangaku*, znaną jako szkoła Keiō (współczesny Uniwersytet Keiō w Tokio) – najstarszą uczelnię wyższą typu zachodniego w Japonii³. W 1962 r. wziął udział w pierwszej japońskiej misji dyplomatycznej do Europy (odwiedził Francję, Wielką Brytanię, Holandię, Prusy i Rosję)⁴. Od tamtego czasu, Fukuzawa przestał angażować się bezpośrednio w politykę i dyplomację, zamiast tego w pełni poświęcając się propagowaniu w Japonii edukacji w stylu zachodnim, sprowadzaniu i tłumaczeniu literatury naukowej z różnych dziedzin, tworzeniu i wydawaniu słowników, działalności publicystycznej oraz kierowaniu szkołą Keiō. Nie zmieniły tego ani abdykacja protegującego go szoguna w 1867 r., ani restauracja Meiji z roku następnego, która zapoczątkowała długi proces reform. Jako dawny lojalista szogunski, (do czego później niechętnie się przyznawał). Fukuzawa miał mieszane odczucia, co do nowej ekipy rządzącej. Początkowo był nawet sceptyczny⁵, jednak uległo to zmianie do stosunku neutralnego, który utrzymywał przez wiele lat.

Niemal wszyscy „ojcowie założyciele” nowej Japonii posiadali wspólne powinowactwo z ultrapatriotycznym ruchem *sonnō jōi*⁶, który w połowie XIX w., zna-

¹ Ojciec Fukuzawy Yukichiego był samurajem w randze *nakakoshō*, którego kompetencje obejmowały nadzór nad magazynem klanowym w Osace i utrzymywanie relacji handlowych z tamtejszymi kupcami w imieniu klanu. Pochodzenie rodzinne i społeczne Fukuzawy drobiazgowo omawia C. Blacker we wstępie do tłumaczenia *Kyūhanjō*. Zob. Fukuzawa Yukichi, *Kyūhanjō*, trans. C. Blacker, „Monumenta Nipponica”, vol. 9, 1953, no. 1/2, s. 305.

² [Fukuzawa Yukichi], *The Autobiography of Fukuzawa Yukichi*, trans. Kiyooka Eiichi, New York 1960, s. 122-123.

³ C. Blacker, *The Japanese Enlightenment. A Study of the Writings of Fukuzawa Yukichi*, Cambridge 1964, s. 5; M.B. Jansen, *The Making of Modern Japan*, Cambridge-London 2002, s. 461.

⁴ A. Macfarlane, *The Making of the Modern World. Visions from the West and East*, Houndmills 2002, s. 179-180.

⁵ Hwang Minhyuk, *Fukuzawa Yukichi's Bourgeois Liberalism. The Betrayal of the East Asian Enlightenment*, New Brunswick 2020, s. 28-32; [Fukuzawa Yukichi], *The Autobiography...*, s. 200-203.

⁶ Jego hasło i umowną nazwę można przetłumaczyć jako „chwała cesarzowi, precz z barbarzyńcami”.

często przyczynił się do obalenia władzy szoguna⁷. Postulaty *sonnō jōi* obejmowały przywrócenie cesarza do pozycji głowy państwa, przy jednoczesnym usunięciu z Japonii wszystkich cudzoziemców. Korzenie tego ruchu sięgały rozczarowania słabością szoguna, niezdolnego do przeciwstawienia się mocarstwom zachodnim. Po restauracji Meiji, dla nowych liderów, stało się oczywiste, że zmiana ustroju nie wystarczy, by Japonia mogła konkurować z państwami Zachodu, dlatego pospiesznie przystąpiono do szeroko zakrojonej modernizacji, mającej zwiększyć potencjał militarno-gospodarczy kraju, umożliwiając mu w przyszłości skuteczną konfrontację z Zachodem i renegocjację niekorzystnych traktatów handlowych. Fukuzawa był wielkim przeciwnikiem *sonnō jōi*, jeszcze, gdy pracował dla administracji szogunskiej, zakładając pod jej patronatem akademię Keiō, po restauracji Meiji. Nie odpowiadały mu hasła zwracające się przeciwko cudzoziemcom czy instrumentalne i wybiórcze traktowanie modernizacji. Krytykował też (zwłaszcza we wcześniejszej fazie działalności) nadmierny kult, jakim otaczano cesarza⁸. Ruch *sonnō jōi* należy odróżnić od fali nowoczesnego nacjonalizmu, który jako doktryna budowy państwa w oparciu o powszechną tożsamość narodową (w miejsce zależności stanowych i feudalnych), zyskał popularność wśród wielu intelektualistów japońskich w drugiej połowie XIX w., w tym także Fukuzawy.

Po 1868 r. Fukuzawa nigdy więcej nie podjął służby w jakiegokolwiek placówce publicznej, co odróżniało go od przytłaczającej większości działaczy reformistycznych i edukacyjnych. Jako powód najczęściej wskazywał on niechęć do urzędników i ich stylu życia. Prawdopodobnie też jako dawny lojalista szogunski nie utożsamiał się do końca z nowym reżimem. Z perspektywy czasu, wypowiadał pochlebne opinie o zmianach dokonanych w Japonii, jednak nie czuł powinowactwa ze środowiskiem odpowiedzialnym za restaurację Meiji i reformy państwa⁹. Nie był też typowym aktywistą politycznym, główny obszar jego zainteresowań obejmował sferę życia społecznego. Był jednym z głównych członków prominentnego towarzystwa intelektualnego Meiroku-sha („Stowarzyszenie Szóstego Roku Meiji”), założonego w 1874 r. i promującego oddolne reformy na polu społecznym i edukacyjnym. Dopiero po tym jak w 1882 r. założył gazetę „Jiji Shinpō” („Wydarzenia Bieżące”), w większym stopniu zaangażował się w komentowanie kwestii politycznych z pozycji niezależnego obserwatora¹⁰. Choć w tamtym okresie uważano go za zwolennika Ōkumy Shigenobu i jego planu reform, było to głównie zasługą studentów i absolwentów akademii Keiō, którzy – inaczej niż ich mentor – chętnie angażowali się w rozgrywkę polityczne¹¹. Sam Fukuzawa nigdy nie włączał się w debatę publiczną, o ile przedmiotem sporu nie była kwestia szczególnie go zajmująca, jak na

⁷ Fukuzawa Yukichi, *An Encouragement of Learning*, trans. D.A. Dilworth, New York 2012, s. 47; A.M. Craig, *Fukuzawa Yukichi. The Philosophical Foundations of Meiji Nationalism*, [w:] *Political Development in Modern Japan*, ed. R.E. Ward, Princeton-New Jersey 1973, s. 103-104 i 118; C. Blacker, *The Japanese Enlightenment...*, s. 17-22. Szerzej na temat związku ruchu *sonnō jōi* z modernizacją i reformami w Japonii zob. Th.M. Huber, *Revolutionary Origins of Modern Japan*, Stanford 1981, s. 210-220.

⁸ A.M. Craig, *Fukuzawa Yukichi...*, s. 116-118.

⁹ [Fukuzawa Yukichi], *The Autobiography...*, s. 307-310 i 313-315.

¹⁰ Shunsaku Nishikawa, *Introduction*, [w:] Yukichi Fukuzawa, *An Encouragement of Learning*, Columbia University Press 2013, s. XXVII.

¹¹ *Ibidem*, s. XXVI.

przykład likwidacja przywilejów stanowych czy równouprawnienie kobiet. Mimo awersji do bezpośredniego udziału w polityce oraz swojej niezależności wobec sfery państwowej (lub być może właśnie dzięki temu), Fukuzawa Yukichi stał się postacią nie tylko ogromnie wpływową w społeczeństwie okresu Meiji, ale również najbardziej rozpoznawalnym intelektualistą japońskim drugiej połowy XIX wieku, zwłaszcza dla późniejszych pokoleń¹².

Dorobek Fukuzawy jest dobrze znany badaczom epoki, a większość jego dzieł została wydana poza Japonią w przekładach. W ojczyźnie doczekał się dużej liczby prac naukowych, jednak w językach polskim i angielskim – odejmując wzmianki i krótkie omówienia w szerszych opracowaniach – poświęconych mu studiów jest bardzo niewiele¹³. Wśród niejapońskich historyków, których dorobek w istotnej części dotyczy Fukuzawy, można wymienić Alberta M. Craiga oraz Carmen Blacker. Pierwszy z wymienionych badaczy koncentruje się na zagadnieniach takich jak zachodnie źródła myśli Fukuzawy, jego aksjologia i teoria prawa naturalnego. W wydanej w 2009 r. monografii skupił się głównie na transferze idei oświeceniowych i pozytywistycznych do Japonii, za pośrednictwem Fukuzawy¹⁴. Zainteresowania nieżyjącej już C. Blacker skupiały się szerzej na życiu i dorobku tej postaci. Wydana przez nią w latach sześćdziesiątych książka o Fukuzawie pozostaje aż do dziś jedynym tak szerokim opracowaniem poza Japonią¹⁵. W 2020 r. ukazała się monografia autorstwa Hwanga Minhyuka, koncentrująca się głównie na problemie związku Fukuzawy z tradycją intelektualną Azji Wschodniej¹⁶. Nawet jeśli do dorobku tej trójki autorów dodać pewną liczbę artykułów, które incydentalnie omawiają postać Fukuzawy (najczęściej wybiórczą część jego życia lub poglądów), ta ilość literatury jest z pewnością nieproporcjonalnie mała w stosunku do znaczenia tego czołowego dziewiętnastowiecznego intelektualisty, tym bardziej wobec faktu, iż przeważająca część jego dzieł jest dostępna w języku angielskim. Podjęcie tematu tej sylwetki w niniejszym artykule wydaje się zatem uzasadnione.

Przedmiotem rozważań będzie teoria modernizacji, obecna w pismach omawianego, japońskiego intelektualisty. Owe zagadnienie było poruszane przez Fukuzawę najczęściej przy analizie innych kwestii, takich jak rola jednostki w nowoczesnym społeczeństwie, czy znaczenie edukacji w życiu publicznym i prywatnym. W poglądach Fukuzawy centralne miejsce zajmowała kategoria postępu. Warto rozważyć, czy sformułował on w odniesieniu do Japonii spójną teorię modernizacji, a jeśli tak, to jaki był jej charakter. Oczywiście ramy niniejszego artykułu byłyby dalece niewystarczające do całościowego omówienia sformułowanego problemu, jakim jest oryginalność poglądów Fukuzawy na tle jego epoki. Wystarczy jednak, aby odpowiedzieć na postawione pytanie badawcze, dotyczące jego stosunku do

¹² A.M. Craig, *Fukuzawa Yukichi...*, s. 99. Por. W.G. Beasley, *The Modern History of Japan*, New York-London 1963, s. 152-153.

¹³ Zadziwiający ten fakt stwierdził w 2009 r. Matsuda Kōichirō, a od tamtego czasu nie ukazała się w języku angielskim żadna większa praca dotycząca Fukuzawy. Matsuda Kōichirō (rec.), A.M. Craig, *Civilization and Enlightenment. The Early Thought of Fukuzawa Yukichi*, „Monumenta Nipponica”, vol. 65, 2010, no. 1, s. 221.

¹⁴ A.M. Craig, *Civilization and Enlightenment. The Early Thought of Fukuzawa Yukichi*, Cambridge 2009.

¹⁵ C. Blacker, *The Japanese Enlightenment. A Study of the Writings of Fukuzawa Yukichi*, Cambridge 1964.

¹⁶ Hwang Minhyuk, *Fukuzawa Yukichi's Bourgeois Liberalism. The Betrayal of the East Asian Enlightenment*, New Brunswick 2020.

modernizacji. Zostanie to dokonane w oparciu o wybrane źródła, przedstawione poniżej.

Większość dorobku Fukuzawy to publicystyka dotycząca problemów bieżących, a także przekłady prac zachodnich. Oprócz tego wydał on dwa większe dzieła, uznawane z perspektywy czasu za najważniejszą część jego dorobku: „Zachętę do nauki” (*Gakumon no susume*) i „Zarys teorii cywilizacji” (*Bunmeiron no gairyaku*)¹⁷. Ze względu na szerszy (w porównaniu do typowej prasowej publicystyki) format tych prac, autor mógł w swobodny sposób wyłożyć swoje koncepcje, szczególnie w odniesieniu do kwestii procesu modernizacji.

Pierwsze z wymienionych dzieł, „Zachęta do nauki”, stanowiło serię siedemnastu esejów publikowanych w latach 1872-1876, a następnie zebranych i wydanych w całości¹⁸. Były one poświęcone problematyce społecznej, ale powstały w celach edukacyjnych¹⁹. Fukuzawie zależało, aby możliwości zapewniane dzięki otwarciu, wolnorynkowemu społeczeństwu przedstawić japońskiemu obywatelowi, zwłaszcza takiemu, który aspirował do rozwoju osobistego i zawodowego²⁰. Przesłanie „Zachęty do nauki” koncentrowało się na jednostce, ale okazjonalnie poruszało też problemy całego kraju.

Nim jeszcze zakończył ten cykl esejów, Fukuzawa wydał w 1875 r. „Zarys teorii cywilizacji”, swoje najobszerniejsze dzieło, od początku zaplanowane jako jedna, większa monografia. W książce tej opowiada wyzwań, jakie stoją przed Japonią jako krajem i Japończykami jako całym społeczeństwem, odnosząc to do sposobu, w jaki należało według niego rozumieć cywilizację oraz rozwój społeczny. Swoje przesłanie tym razem zaadresował do znacznie węższej grupy odbiorców, posiadających wyższe wykształcenie i prowadzących intelektualny dyskurs o zmianach zachodzących w Japonii²¹. Na powstanie „Zarysu teorii cywilizacji” wpływ miała lektura takich liberalnych i pozytywistycznych autorów jak John Stuart Mill, Alexis de Tocqueville, François Guizot czy Henry Thomas Buckle²².

Z obydwu prac Fukuzawy, choć znacząco różnych pod względem tematu, formy i stylu, wyłania się stosunkowo spójny obraz jego myśli, zwłaszcza że wydane zostały w podobnym czasie, na przestrzeni zaledwie sześciu lat. Choć można

¹⁷ B. Celarent (rec.), Fukuzawa Yukichi, *An Outline of a Theory of Civilization*, trans. D.A. Dilworth & G. Cameron Hurst III, New York 2008, „Journal of Sociology”, vol. 119, 2014, no. 4, s. 1213.

¹⁸ D.A. Dilworth, *Translator's New Foreword and Acknowledgements*, [w:] Yukichi Fukuzawa, *An Encouragement of Learning*, Columbia University Press 2013, s. X.

¹⁹ Jak stwierdziła C. Blacker, niemal wszystkie prace i artykuły Fukuzawy zostały przezeń napisane z zamiarem edukowania. Zob. Fukuzawa Yukichi, *Kyūhanjō*..., s. 304.

²⁰ Kwestia głównego adresata „Zachęty do nauki” to problem, który w historiografii nie doczekał się jednoznacznej odpowiedzi. Najczęściej można spotkać pogląd, że był nim popularny odbiorca, o czym świadczy zarówno szeroki zasięg kolportażu tego dzieła, jak i stosunkowo prosty język, jakim napisana została większość esejów wchodzących w jego skład (oprócz czwartego i piątego). Jednak niektórzy badacze, w tym przede wszystkim Earl H. Kinmoth, wyrażają przeciwną opinię, argumentując, iż w rzeczywistości Fukuzawa zamierzał skierować swoje dzieło do dawnych samurajów, z którą to grupą społeczną mocno utożsamiał się także po likwidacji przywilejów stanowych. Zob. D.A. Dilworth, op. cit., s. X; C. Blacker, *The Japanese Enlightenment*..., s. 105; E.H. Kinmoth, *Fukuzawa Reconsidered. Gakumon no susume and Its Audience*, „The Journal of Asian Studies”, vol. 37, 1978, no. 4, s. 686-687.

²¹ Hwang Minhyuk, op. cit., s. 76.

²² A. Macfarlane, op. cit., s. 213-217; C. Blacker, *The Japanese Enlightenment*..., s. 92-93.

zaobserwować u niego pewną ewolucję poglądów, jak wskazuje Albert M. Craig następowała ona stopniowo i dotyczyła jedynie wybranych kwestii, przede wszystkim teorii prawa naturalnego, stosunku do religii i aksjologii²³. Z tego powodu w dalszej części tego artykułu przemyślenia Fukuzawy dotyczące modernizacji zawarte w obydwu tych dziełach będą rozpatrywane wspólnie jako części składowe tej samej całości. Nawet jeśli do wyczerpania tego problemu konieczna byłaby również lektura jego bieżącej publicystyki oraz listów, „Zachęta do nauki” i „Zarys teorii cywilizacji”, uzupełnione o autobiografię Fukuzawy, stanowią materiał dostateczny do generalnego zmierzenia się z tezą.

Sam Fukuzawa od pojęcia modernizacji (które trudno znaleźć w jego pracach) znacznie bardziej preferował pojęcie postępu, którego używał wielokrotnie. Hwang Minhyuk pokusza się nawet o stwierdzenie, iż to on wprowadził tę kategorię myślową na grunt Azji Wschodniej, zdominowanej przez konfucjańskie poglądy na charakter czasu i historii²⁴. Według Fukuzawy, postęp nie następował sam z siebie, lecz na skutek wysiłków edukacyjnych działaczy takich jak on sam. Świadczy to o modernizacji dokonanej przez podmioty inne niż rząd.

Rozbieżności między Fukuzawą a innymi przedstawicielami japońskich elit intelektualnych, dotyczące charakteru postulowanych przemian, są znacznie szersze. Dla Fukuzawy postęp nie sprowadzał się do rozwoju techniki, tak jak uważało to wielu reformistów okresu Meiji. Był on zdania, iż tak rozumiana modernizacja nie odniesie pożądanego skutku i nie przyniesie postępu, który musi się zawsze opierać na przekształceniu społecznej świadomości, szczególnie rozwoju moralności publicznej²⁵. Teorię cywilizacji wprost zdefiniował jako teorię rozwoju ludzkiego ducha, zorientowanego na stałe powiększanie wiedzy i doskonalenie się w moralności. Tak sformułowany cel rozwoju cywilizacji utożsamiał z celem życia człowieka²⁶. W teorii Fukuzawy zagadnienia postępu i modernizacji stały się więc podporządkowane znacznie szerszej aksjologii o głęboko humanistycznym podłożu.

Stosując tę teorię do współczesnej mu Japonii, która w połowie lat siedemdziesiątych XIX w. znajdowała się w apogeum niezwykle szybkich przemian. Stanowisko przyjęte przez Fukuzawę było dalekie od optymizmu. Swoje odczucia opisał w czwartym eseju „Zachęty do nauki”²⁷. Dostrzegał olbrzymi wysiłek włożony w reformy państwa i prawa, które generalnie pochwalał, jednak stwierdził, że przydatność wszelkich wysiłków podejmowanych ogólnie jest ograniczona, gdyż w jego odczuciu społeczeństwo nie było jeszcze dostatecznie dojrzałe do wykorzystania otrzymanych możliwości. Wedle jego słów, w Japonii lat siedemdziesiątych panowała nadal „ciemnota”, lud nie rozumiał nowych wartości²⁸. Jednak przezwyciężenie takiego stanu rzeczy nie miało bynajmniej spoczywać w gestii polityków czy reformatorów. Według Fukuzawy było to rolą niezależnych, pozarządowych

²³ A.M. Craig, *Fukuzawa Yukichi...*, s. 121-122 i nast.

²⁴ Hwang Minhyuk, *op. cit.*, s. 76. Por. C. Blacker, *The Japanese Enlightenment...*, s. 61-62.

²⁵ Fukuzawa Yukichi, *An Encouragement...*, s. 57-58; Idem, *An Outline of a Theory of Civilization*, trans. D.A. Dilworth & G. Cameron Hurst III, New York 2008, s. 22-23.

²⁶ *Ibidem*, s. 1 i 45-46.

²⁷ Idem, *An Encouragement...*, s. 27-35.

²⁸ *Ibidem*, s. 28-29.

uczonych, takich jak on sam, aby uczyć ludzi zarówno w zakresie wiedzy naukowo-technicznej, jak i etyki²⁹. Chociaż wiele inspiracji ideowych, jakie zaczerpnął z Zachodu Fukuzawa, miało charakter oświeceniowy, w poglądach na rolę oddolnego wysiłku edukacyjnego oraz etosu inteligencji, był on z ducha niewątpliwie pozytywistą.

Fukuzawa nie tylko uważał odgórne wysiłki rządowe na rzecz przemian społecznych za mało skuteczne, ale odwracał on nawet ten schemat myślowy, stwierdzając, iż to kształt rządu oraz prawodawstwo odzwierciedlają stan społeczeństwa³⁰. Wyrażał przekonanie, że społeczeństwo złożone z wykształconych i umoralnionych obywateli w dłuższej perspektywie historycznej musi wpłynąć pośrednio na kształt rządu, gdyż rząd zawsze stanowi odbicie ludu – despotyzm albo tolerancja wyraża po prostu kondycję społeczną rządzonych. Na pewnych poziomach rozwoju cywilizacji ucisk ze strony państwa bywa konieczny ze względu na ciemnotę ludu, jednak na wyższym poziomie rozwoju poddani zaczynają być świadomi swojej roli, stając się obywatelami, rząd zaś może w większym stopniu oprzeć swą władzę na prawie niż na przemoc³¹. Jest to swoiste połączenie różnych perspektyw w spojrzeniu na rolę państwa. Fukuzawa jako zagorzały zwolennik teorii umowy społecznej³² (choć bardziej w stylu Thomasa Hobbesa niż Jeana-Jacques'a Rousseau³³) postrzegał stosunki obywateli z państwem przez pryzmat tej koncepcji. Rząd dysponował uprawnieniami przekazanymi mu przez ludzi w celu ochrony ich życia i mienia, jego władza nie wiązała się więc z majestatem, lecz ze służbą. Jednocześnie wzorem Hobbesa Fukuzawa akcentował znaczenie powinności, popierając postawę obywatela dbającego o spełnianie swych powinności bez otwartego sprzeciwiania się rządowi, nawet jeśli ten rząd łamie jego prawa³⁴. Choć Fukuzawa stanowczo odciął się od konfucjanizmu, a nawet posuwał się do bezpośrednich ataków na tę tradycję³⁵, w jego pismach da się dostrzec wyraźne pozostałości konfucjańskiego sposobu myślenia³⁶. On sam zapewne nie zdawał sobie sprawy, że teoria posłuszeństwa państwu zbliżała go także nieco do tradycji europejskiego konserwatyzmu, w której ważne miejsce zajmuje teoria św. Tomasa z Akwinu o tym, że tyran stanowi mniejsze zło niż wojna mogąca rozpętać się podczas próby jego obalenia³⁷.

Przykładem charakterystycznego dla Fukuzawy schematu myślowego, w którym uważał on charakter państwa za zależny od charakteru ludu, jest jego stosunek do sprawy parlamentaryzmu. Aż do uchwalenia w 1889 r. konstytucji, która zagwarantowała Japonii dwuizbowy parlament, wiele grup domagało się jak najszybszego

²⁹ *Ibidem*, s. 30-31. C. Blacker, *The Japanese Enlightenment...*, s. 12.

³⁰ Fukuzawa Yukichi, *An Outline...*, s. 24.

³¹ *Idem*, *An Encouragement...*, s. 56-59.

³² *Ibidem*, s. 43-44 i 53-54; A.M. Craig, *Fukuzawa Yukichi...*, s. 105.

³³ E.H. Kinmoth, *op. cit.*, s. 682.

³⁴ Fukuzawa Yukichi, *An Encouragement...*, s. 8-9 i 47-48.

³⁵ *Ibidem*, s. 64.

³⁶ Na ten temat zob. A.M. Craig, *Fukuzawa Yukichi...*, s. 111.

³⁷ Th. A. Fay, *Thomas Aquinas on the Justification of the Revolution*, „History of European Ideas”, vol. 16, 1993, no. 4-6, s. 502-503.

ustanowienia tej instytucji³⁸. Zabierając głos w głośniejszej debacie publicznej na ten temat, Fukuzawa wyraził się aprobując o takim kroku, wskazał jednak, iż jego skutki będą ograniczone, gdyż kultura polityczna w Japonii oraz świadomość przeciętnego obywatela są nadal zdecydowanie zbyt słabe. Parlamentaryzm nie mógłby rozwiązać bieżących problemów społeczeństwa ani przynieść żadnych dobrych owoców w życiu politycznym bez wykonania uprzednio pewnej „pracy u podstaw”. Prawdziwa modernizacja miała mieć charakter społeczny, a nie instytucjonalny³⁹.

W jaki sposób taka teoria odnosiła się do krajów zachodnich, z których Japonia okresu Meiji bezpośrednio czerpała swoje wzorce? Zacząć należy od wskazania, iż dla Fukuzawy Europa czy Stany Zjednoczone nie miały być źródłem wartości. Zgodnie z jego teorią prawa naturalnego, najważniejsze wartości zawarte są w sercach ludzkich⁴⁰. Łączy się z tym przekonanie o absolutnej równości wszystkich ludzi: zarówno w ramach społeczeństwa (osoby z nizin społecznych, kobiety, dyskryminowane mniejszości⁴¹), jak i w ramach całego świata. Azjaci są więc jako ludzie równi Europejczykom, a także, jak zaznacza Fukuzawa, czarnoskórym Afrykanom⁴². Jedynym czynnikiem, jaki odróżnia od siebie poszczególne grupy społeczne, narody oraz rasy, jest stopień rozwoju społecznego. Choć jest to kryterium uniwersalne, odnoszące się do wszystkich bez wyjątku, jednocześnie ma ono charakter względny. Japonia, więc jest dla niego krajem słabo rozwiniętym tylko w tym momencie historii i w porównaniu do lepiej rozwiniętych państw zachodnich⁴³. Oznacza to więc, że żadne rozwiązania stosowane na Zachodzie nie są idealne ani ostateczne. Jeśli naród japoński wykorzysta swój naturalny potencjał, który posiada tak samo jak wszystkie inne narody na świecie, będzie mógł dorównać lub wyprzedzić również tak odległe od niego obecnie mocarstwa.

Fukuzawa nigdy nie idealizował Zachodu, jednak podczas swojej drogi intelektualnej przeszedł od znacznej fascynacji myślą europejską w latach sześćdziesiątych i wczesnych siedemdziesiątych, a zwłaszcza anglosaskim liberalizmem i utylitaryzmem, aż do pewnego sceptycyzmu w ocenie imperialistycznej polityki mocarstw i związanej z nią hipokryzji⁴⁴. Jako idealista dawał on wyraz swojemu przekonaniu, że kraje wysokorozwinięte posiadają powinność dzielenia się swoją wiedzą z krajami stojącymi niżej na drabinie postępu. Wywodził to twierdzenie z naturalnego prawa jednostki do edukacji i rozwoju osobistego⁴⁵. Na przykładzie tego poglądu widać wyraźnie, że Fukuzawa uznawał za właściwe zastosowanie kryterium moralności w odniesieniu do polityki. Mocno wyróżnia go na tle wielu współczesnych mu intelektualistów japońskich, żywo zainteresowanych ideami Herberta Spencera na temat darwinizmu społecznego⁴⁶.

³⁸ Szerzej o tej kwestii i okolicznościach ustanowienia pierwszego japońskiego parlamentu zob. G. Akita, *The Meiji Constitution in Practice. The First Diet*, „The Journal of Asian Studies”, vol. 22, 1962, no. 1, s. 31-46.

³⁹ Fukuzawa Yukichi, *An Encouragement...*, s. 87 i 97-99.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 64.

⁴¹ *Ibidem*, s. 3. Sprawy kobiet poświęcił Fukuzawa cały ósmy esej. Zob. *ibidem*, s. 59-67.

⁴² *Ibidem*, s. 5-6.

⁴³ *Idem*, *An Outline...*, s. 17-20.

⁴⁴ A.M. Craig, *Fukuzawa Yukichi...*, s. 106, 120-121 i 127.

⁴⁵ Fukuzawa Yukichi, *An Encouragement...*, s. 5-6.

⁴⁶ Nagai Michio, *Herbert Spencer in Early Meiji Japan*, „The Far Eastern Quarterly”, vol. 14, 1954, no. 1, s. 55.

Od zwolenników teorii Spencera różnił go też sposób patrzenia na państwo. Fukuzawa nie oczekiwał, że poprzez odpowiednie reformy władza będzie w stanie doprowadzić do rozwoju społeczno-gospodarczego czy jakiegokolwiek innego postępu. Kształt państwa i forma rządów stanowiły w jego optyce jedynie nadbudowę na społeczeństwie. Główne zagadnienia współczesności sprowadzał więc zawsze do problematyki społecznej. Odbiorców swoich pism przestrzegał stanowczo przed statolatrią i pokładaniem zbytnej ufności w państwo, które w jego mniemaniu nie było zdolne do zagwarantowania prawdziwych zmian społeczno-gospodarczych⁴⁷. Ambitnych młodych ludzi czy adeptów nauki z akademii Keiō zachęcał, by nie ubiegali się o stanowiska rządowe i administracyjne, lecz zamiast tego próbowali wykorzystać swe talenty w sektorze pozarządowym, jako przedsiębiorcy, niezależni fachowcy czy pracownicy prywatnych firm, które zaczęły licznie powstawać w Japonii tego okresu⁴⁸. Kładł nacisk na zdobywanie wiedzy praktycznej, znajdującej zastosowanie we współczesnym świecie, przeciwstawiał to tradycyjnemu humanistycznemu wykształceniu konfucjańsko-samurajskiemu, zorientowanemu na znajomość klasycznej literatury, kaligrafii oraz umiejętność układania wierszy⁴⁹. Zdolni, odpowiednio wykształceni i zatrudnieni w prywatnych spółkach fachowcy oraz przedsiębiorcy stanowili w jego mniemaniu *spiritus movens* postępu, natomiast państwo pełniło tu zaś rolę co najwyżej drugorzędną⁵⁰.

Tak jak zostało to wspomniane na początku artykułu, Fukuzawa był zadeklarowanym przeciwnikiem ultrapatriotyzmu w stylu *sonnō jōi*, związanego z walką o usunięcie z kraju cudzoziemców. Jednocześnie, wzorem wielu współczesnych mu intelektualistów, entuzjastycznie odnosił się do haseł o budowie państwa opartego na powszechnej tożsamości narodowej. Określanie go mianem nacjonalisty mogłoby doprowadzić do pewnych nieporozumień, był on nacjonalistą w tym sensie, że postrzegał państwo narodowe jako naturalny i wzorcowy typ państwa, do którego dążą społeczeństwa w miarę swojego rozwoju⁵¹. Idea narodowa wiązała się w jego poglądach z niepodległością, ta zaś wywodziła się w sposób liberalny od autonomii jednostki. W społeczeństwie rozwiniętym pod względem edukacji i moralności każdy obywatel miał stanowić nienaruszalny, niepodległy byt. Ten indywidualizm przekładał się na pojęcie państwa jako zbioru autonomicznych jednostek, które dla ochrony swoich dóbr i praw powołują rząd, mający realizować ich interesy. Stąd wywodziła się w jego opinii niepodległość⁵². W swojej argumentacji Fukuzawa starał się wykazać na przykładzie różnych krajów zachodnich, że duch obywatelskości przekłada się na gotowość do poświęcenia na rzecz wspólnoty, w tym na gotowość do walki o niepodległość państwa⁵³. Zawsze jednak stawiał wartości uniwersalne ponad narodowymi⁵⁴. Nacjonalizm nie oznaczał dla niego

⁴⁷ Fukuzawa Yukichi, *An Encouragement...*, s. 38-39.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 40-42.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 4 i 11-12.

⁵⁰ Idem, *An Outline...*, s. 26.

⁵¹ Fukuzawa Yukichi, *An Encouragement...*, s. 19-26; A.M. Craig, *Fukuzawa Yukichi...*, s. 142.

⁵² *Ibidem*, s. 118-120.

⁵³ Fukuzawa Yukichi, *An Outline...*, s. 225 i nast.

⁵⁴ Hwang Minhyuk, *op. cit.*, s. 90-91.

idealizacji rodzimej kultury, lecz rozwój świadomości narodowej w społeczeństwie, którą wiązał z rozwojem obywatelskiego ducha.

Choć założyciel akademii Keiō i pionier japońskiego liberalizmu niechętnie pisał o modernizacji rozumianej jako postęp naukowo-techniczny czy nawet o reformach politycznych, kategoria postępu zajmowała w jego myśli miejsce fundamentalne. Na pytanie, czy sformułował on teorię modernizacji, należy więc odpowiedzieć twierdząco, zastrzegając jednak, że nie określał jej tym mianem oraz różnił się od wielu współczesnych mu myślicieli i reformistów japońskich, dla których modernizacja oznaczała transfer wiedzy technicznej i naukowej z krajów lepiej rozwiniętych celem wzmocnienia Japonii. Tego typu podejście symbolizowało popularne wówczas hasło *wakon yōsai* („japoński duch, zachodnia technologia”)⁵⁵. Dla Fukuzawy takie stanowisko było nie do przyjęcia, ów nośny slogan poddawał zaś ostrej krytyce⁵⁶. To duch lub inaczej mówiąc, mentalność społeczna stanowiła czynnik, który w jego mniemaniu należało w Japonii zmienić. Nie uważał on, by istniała jakaś szczególna wyjątkowość kultury japońskiej czy azjatyckiej, tak samo jak nie istniała wyjątkowość kultury europejskiej, różnice były skutkiem innego poziomu rozwoju społecznego. Sprzeciwiając się pielęgnowaniu zbędnych w swoim odczuciu tradycji narodowych, Fukuzawa nie występował jako orędownik kopiowania wzorców z Zachodu – wskazywał po prostu tamtejsze państwa jako tych przykłady krajów, które wyższy poziom rozwoju doprowadził do urządzenia życia w większej zgodzie z prawem naturalnym niż miało to miejsce w Japonii⁵⁷.

Choć często wymienia się go jako postać reprezentatywną dla poglądów elity intelektualnej Japonii okresu Meiji⁵⁸, to jednak jak zostało to zasygnalizowane na początku artykułu, bardziej przekonujący wydaje się pogląd zupełnie przeciwny. Fukuzawa Yukichi, zarówno za sprawą swego niewywikłania w politykę, jak i poprzez odmienne rozumienie modernizacji zasługuje raczej na miano myśliciela wyjątkowego na tle swej epoki. Argumenty przedstawione w oparciu o lekturę jego podstawowych dzieł zdają się w pełni potwierdzać tę tezę. Prymat, jaki przyznawał problematyce społecznej ponad reformami dotyczącymi kształtu państwa, dystansował go od wielu ważnych przemian, jakie zachodziły w Japonii w drugiej połowie XIX w. Jego oryginalne poglądy, posiadające szeroki odbiór społeczny za pośrednictwem prasy, miały możliwość wpływu na zmiany w społeczeństwie, niezbędne do tego, aby mógł się powieść jakikolwiek proces modernizacji. Jako niezależny intelektualista starał się dystansować od głównego nurtu przemian, lecz paradoksalnie znajdował się w samym ich centrum, proponując alternatywną ścieżkę rozwoju, prowadzącą do zmiany japońskiej mentalności i stworzenia społeczeństwa obywatelskiego o silnym poczuciu tożsamości i solidarności narodowej.

⁵⁵ B.T. Wakabayashi, *Japan's turn to the West*, [w:] *The Cambridge History of Japan*, eds. J.W. Hall et al., vol. 5: *The Nineteenth Century*, ed. M.B. Jansen, Cambridge 2008, s. 443-444; Idem, op. cit., s. 457-458.

⁵⁶ Hwang Minhyuk, op. cit., s. 27 i 92-97.

⁵⁷ Fukuzawa Yukichi, *An Outline...*, s. 20.

⁵⁸ A.M. Craig, *Fukuzawa Yukichi...*, s. 142.

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- [Fukuzawa Yukichi], *The Autobiography of Fukuzawa Yukichi*, trans. Kiyooka Eiichi, New York 1960.
- Fukuzawa Yukichi, *An Encouragement of Learning*, trans. D.A. Dilworth, New York 2012.
- Fukuzawa Yukichi, *Kyūhanjō*, trans. C. Blacker, „Monumenta Nipponica”, vol. 9, 1953, no. 1/2.
- Fukuzawa Yukichi, *An Outline of a Theory of Civilization*, trans. D.A. Dilworth & G. Cameron Hurst III, New York 2008.

OPRACOWANIA MONOGRAFICZNE

- Blacker C., *The Japanese Enlightenment. A Study of the Writings of Fukuzawa Yukichi*, Cambridge 1964.
- Craig A.M., *Civilization and Enlightenment. The Early Thought of Fukuzawa Yukichi*, Cambridge 2009.
- Craig A.M., *Fukuzawa Yukichi. The Philosophical Foundations of Meiji Nationalism*, [w:] *Political Development in Modern Japan*, ed. R.E. Ward, Princeton-New Jersey 1973.
- Huber Th.M., *Revolutionary Origins of Modern Japan*, Stanford 1981.
- Hwang Minhyuk, *Fukuzawa Yukichi's Bourgeois Liberalism. The Betrayal of the East Asian Enlightenment*, New Brunswick 2020.
- Jansen M.B., *The Making of Modern Japan*, Cambridge-London 2002.
- Macfarlane A., *The Making of the Modern World. Visions from the West and East*, Houndmills 2002.
- Wakabayashi B.T., *Japan's turn to the West*, [w:] *The Cambridge History of Japan*, eds. J.W. Hall et al., vol. 5: *The Nineteenth Century*, ed. M.B. Jansen, Cambridge 2008.

ARTYKUŁY NAUKOWE, SPRAWOZDANIA Z KONFERENCJI I RECENZJE

- Akita G., *The Meiji Constitution in Practice. The First Diet*, „The Journal of Asian Studies”, vol. 22, 1962, no. 1.
- Brownlee J.S., *Four Stages of the Japanese Kokutai*, Japan Studies Association of Canada 13th Annual Conference, October 5-7, 2000, Vancouver.
- Celarent B. (rec.), Fukuzawa Yukichi, *An Outline of a Theory of Civilization*, trans. D.A. Dilworth & G. Cameron Hurst III, New York 2008, „Journal of Sociology”, vol. 119, 2014, no. 4.
- Dilworth D.A., *Translator's New Foreword and Acknowledgements*, [w:] Yukichi Fukuzawa, *An Encouragement of Learning*, Columbia University Press 2013.
- Fay Th.A., *Thomas Aquinas on the Justification of the Revolution*, „History of European Ideas”, vol. 16, 1993, no. 4-6.
- Kinmoth E.H., *Fukuzawa Reconsidered. Gakumon no susume and Its Audience*, „The Journal of Asian Studies”, vol. 37, 1978, no. 4.
- Nagai Michio, *Herbert Spencer in Early Meiji Japan*, „The Far Eastern Quarterly”, vol. 14, 1954, no. 1.
- Nishikawa Shunsaku, *Introduction*, [w:] Yukichi Fukuzawa, *An Encouragement of Learning*, Columbia University Press 2013.

An Intellectualist against Modernization. Fukuzawa Yukichi and Meiji Japan (1868-1912)

The article explores relations between the social thought of Fukuzawa Yukichi and contemporary understanding of modernization in Meiji Japan, particularly among its political leaders. In Japan of that time, progress was understood as possessing purely scientific and technical nature. The Japanese elites tried to apply Western-type modernization along with basic structural reforms of the polity. Fukuzawa's perspective was different. He criticized placing overt responsibility for modernization on the shoulders of few high bureaucrats and instead tried to stimulate wider progress through independent, non-governmental activity, mainly focusing on education. Standing against both the *sonnō jōi* tradition, as well as the philosophy of *fukoku kyōhei* and

wakon yōsai, he underscored the importance of changing the societal norms as a prerequisite of any further reform.

Keywords: Fukuzawa Yukichi, Meiji Japan, modernization, intellectual history